

ז'אק טייב

הדמוגרפיה

הקדמה*

הנתונים על הדמוגרפיה של יהודי אלג'יריה בעת החדשה נלקחו משנתונים סטטיסטיים של אלג'יריה, ממחקרים וממקורות בעל פה. נתונים אלו יאפשרו לי להציג את גודל האוכלוסייה היהודית, את מקום היהודים באוכלוסייה המקומית ואת הריבוי הטבעי של היהודים. כמו כן אדון בזהות החברתית-התרבותית של היהודים ובתמורות העמוקות שחלו בה עקב הקולוניאליזם.

בשנים 1840-1850 ערכו הרשויות הצרפתיות מפקדים של האוכלוסייה הכוללים את היהודים, אולם הנתונים בהם לוקים בחסר היות שעד סוף שנות הארבעים של המאה התשע־עשרה שלטו הצרפתים רק בחלק משטחה של אלג'יריה. עם זאת, גם באזורים שבשליטה צרפתית אין די נתונים. בהיעדר מדיניות רשמית של השלטון הכללי, קבע המנהל המקומי ברמות הביניים את הכללים לעריכת מפקדים ולפיכך הם לא היו אחידים. זאת ועוד, האוכלוסיות המקומיות, היהודיות ובעיקר המוסלמיות, לא נענו ברצון ליזמות של המנהל המקומי. לליקויים אלו במפקדים נוסף מרשם תושבים לקוי ביותר שבו לידות ופטירות לא דווחו כראוי; ובו דיווח נפרד ללידות ופטירות של יהודים. בלידות היה דיווח נפרד על היהודים עד שנת 1931, הוא נעלם בשנת 1936, והופיע שוב בשנת 1941 במסגרת התקנות בעניין היהודים שנקבעו במשטר וישי. לאחר מלחמת העולם השנייה שוב אין דיווח נפרד על היהודים. במפקדים מיוחדים מידע בעניין לידות ופטירות מופיע רק עד 1902, אולם אפשר למצוא מידע בעניין הלידות גם מעיון בלוחות כלליים על מוצא אתני של ההורים אזרחי צרפת עד 1915.

גם לאחר צו כרמיה מ־24 באוקטובר 1870, שהעניק אזרחות צרפתית לתושבים היהודים, המשיכו למנות את היהודים בנפרד, אף שמבחינה חוקית הם היו כלולים בקטגוריה של "לא מוסלמים". נראה כי את ההסבר לכך סיפק הדמוגרף ויקטור דמונטס (Demontes): "כדי לדבוק באמת המדעית עלינו לבדוד בקבוצה האירופית את היהודים האלג'יראים, שהם ילידים לפי עברם ההיסטורי וצרפתים לפי חוק שהתקבל זה מקרוב ועדיין לא התבוללו בצורה מספקת" (מצוטט אצל: כאתב, אירופאים, מקומיים ויהודים, עמ' 192).

משפחה יהודית בבון, 1907

אומדן הקהילה היהודית

לפני התקופה הקולוניאלית כמעט שאין נתונים דמוגרפיים אמינים על יהודי אלג'יריה. מספר היהודים באלג'יריה ערב הכיבוש הצרפתי מוערך בכ־25,000-26,000: ב־1843 נמנו 16,965 יהודים, ואם אוסיף לנתון זה את אוכלוסיית הדרום של נווה המדבר בו סעאדה ואת הנוודים למחצה שבאזור קונסטנטין, הרי האומדן יהיה 25,000-26,000 נפש. המספר הכללי של התושבים ב־1830 היה קרוב מאוד למספרם ב־1843. אמנם בתקופה זו נוספו

* הפרק תורגם מצרפתית על ידי שושנה בנבנישתי. העריכה המדעית של התרגום הותאמה למתכונת הספר.

בנימין השני על יהודי אלג'יריה

[...] העיר קאנסטאנטנינע [קונסטנטין] עומדת על ראש הר אחד ומוקפת חומות גבוהות, ומבצר חזק בתוכה. מחוץ לחומות סביב העיר תשתרע הפירה טבעית עמוקה שתי מאות רגל ורחבה ארבעים רגל, והלאה מעט סובבים אותה רוכסי הרים גבוהים. בחלק העיר העליון יושבים אנשי איירופא, ושם גם מקום המסחר וקנין, ובחלק העיר התחתון יגורו ילידי הארץ, ורוב היהודים גרים ג"כ [גם כן] בחלק העיר התחתון לערך אלף משפחות מב"י [מבני ישראל] נמצאו בעיר ולהם שלשה בתי כנסיות. [...] ומסחר רב ליהודים יושבי העיר עם הערביים יושבי הערים והכפרים סביבותיה, ורובם עשירים [...]

לרוח דרומית מזרחית לעיר קאנסטאנטנינע במרחק שני ימים עומדת העיר באַטנא [באתנה], ובמרחק יום משם העיר ביסקערצ [ביסכרה] ומשם במהלך יום וחצי נבוא לעיר צידאגנא [?] ומשם לעיר גינגע [?] מהלך יום אחד, על יד העיר גינגע נמצא הגבול מאלג'יריען [מאלג'יריה] וטוניס, ומשם יבא הנוסע לארץ איוריט. במקומות הנזכרות נמצאו כמה מב"י.

דרך יום וחצי מעיר קאנסטאנטנינע עומדת עיר זעטיף [סטיף] אשר נתיסדה זה לא כביר, ובה נתישבו לערך מאה משפחות מב"י אשר באו שם מקאביליען [קאביליה]. [...]

לא רחוק מעיר זעטיף תחל ארץ הקאביליען [הקאבילים]. וכאשר דרשתי אצל היהודים בזעטיף אם נמצאו גם מאתב"י [מאחינו בני ישראל] בין שבטי הקאליבען, הגידו לי, כי נמצא שבט מב"י בארץ הקאליבען והערביים קוראים להם "בעני־מוססא" [בני משה] ובני השבט ההוא הם אנשי מדות וגבורי כח במלחמה. אולי הנה הנם בני משה הנשואים על שפתי אחי ב"י?

במהלך שני ימים מעיר זעטיף עומדת עיר בוזאדא [בו סעאדה], ודרך שלשת ימים משם לרוח דרומית עומדת העיר לוגוארד [לאגוארט] אשר נכבשה בשנת 1852 מידי הצרפתים, ואז נהרגו במלחמה גם המון יהודים אשר היו ידם במלחמה לעזרת הערביים. במרחק שמונת ימים משם נבוא לעיר "בעני־מעצאב" [?] ויושביה הערביים חיים חיי דרוך תחת ממשלת עצמם, ואמונתם היא אמונת אלי [עלי] הנביא הפרסי. בעיר ההיא נמצאת עדה גדולה מב"י, אך נאנחים ונדכאים תחת לחץ הערביים שונאיהם. שאלתי את פי איזה מהערביים יושבי עיר בעני-מעצאב, ע"ד [על דבר] ב"י אשר שם, והגידו לי כי רובם הם בעלי מלאכות שונות, ומעטים אשר ישיתו פניהם אל המסחר [...]

העיר וחוף־לאניות אשר לה, ומסחרה הגדול, כל אלה כבר נודעים היטב לכל ואך לשפת יתר יחשב להרבות בדברים אדוותם. שם נמצאות לערך אלף משפחות מאתב"י [מאחינו בני ישראל] [...]

במרחק שש שעות מאלג'יר עומדת עיר בלידא [בלידה]. שם תמצאנינה מאה משפחות מב"י ולהן שני בתי כנסיות אבל רב ומורה להם אין, וגם זאת התבוננתי כי היהודים אינם יכולים לבטא הברות אות ק. רובם יחיו עפ"י [על פי] מנהגי עמי אפריקא ועפ"י רוב הם עשירים ומסחרם עולה כפורחת.

מהלך שמונה שעות מעיר בלידאה לְמַעַדְעֵאָה [מְדָאָה] ושם נמצאות

לערך שלש מאות משפחות מב"י, ולהם שלשה בתי כנסיות [...]. אחרי נסיעת יום וחצי באתי לעיר מיליאנאה [מיליאנה]. שם מצאתי לערך ארבע מאות משפחות מב"י, ולהן שלשה בתי כנסיות ושם חכם העדה הוא רבי יעקב ממאראקא [ממרוקו]. העיר עומדת על ראש הר גבוה ותלול, ורוכסי גבעות נשאות סביב לה; אויר ההרים וך וטוב מאד, גם מים טובים לשתות נמצאים בתוכה [...]

אחרי אשר עברתי הלאה דרך הורים באתי לעיר ריטטעלחאר [?] העומדת כבקעה נחמדה, ועוד לא כלתה מלאכת בנין בתיה. גם בה בונים הצרפתים מבצרים חזקים. בעיר ההיא נמצאות מאה משפחות מב"י, ויש להם ביהכ"נ [בית הכנסת] [...]. היהודים באו לשם מארץ קאביליען [...]

אחרי מהלך שני ימים, ברכבי על סוסי, באתי לעיר מאַסקאַרָא [מסכרה] ושם מצאתי מאה וחמישים משפחות מב"י, ויש לעדה ההיא שני בתי כנסיות [...]

במרחק מהלך יום וחצי משם לרוח דרומית עומדת העיר מאסטאָ־גאנעם [מסטגאנעם] ומהלך יום וחצי משם לעיר "אראן" [אוראן]. העיר הנזכרת ראשונה עומדת במרחק חצי פרסא מחוץ הים ושם נמצאות שלש מאות משפחות מב"י [...] מן העיר הנזכרת באחרונה לעיר אראן יבוא הנוסע בעגלה במשך שמונה שעות, ועל אניות־הקטור בשמונה שעות, העיר עומדת על יד הים, ובנויה בהר ובבקעה. מסחרה הגדול נודע לכל, שם נמצאות לערך חמש מאות משפחות מב"י ויש להן שלשה בתי כנסיות [...] המון רב יהודים באו שם ממאראקא ורובם מעיר טעטאואן [תיטואן] גם נתישבו שם מספר רב ספרדים [נוצרים], כי משם לארץ ספרד רק מהלך שמונה שעות. תושבי העיר מדברים ערבית, צרפתית גם ספרדית [...] מהלך שתים עשרה שעות על עגלה משם לעיר "טלעמסאן" [תלמסאן] ובה נמצאות חמש מאות משפחות מב"י ולהן שלשה בתי תפלות [...]

אויר העיר טוב מאד ומסחר יושביה פרץ לרוב. על ההרים אשר סביב לעיר נמצאים כמה מב"י היושבים בתוך שבטי הערביים יושבי ההרים אבל לא יכולתי לבקרום שם [...] דרך יום אחד משם עומדת העיר מאַדראַמָאָ [?], ותושביה ערביים. גם נמצאו שם חמשים משפחות מב"י ויש להם ביהכ"נ ושו"ב [ושוחט ובודק]; הן אמנם היהודים שם הם עשירים גדולים אבל נבערים מכל דעת ומנהגי עמי הקאביליען בידיהם.

במרחק שש שעות הלאה עומדת העיר "גהאצוואט", והצרפתים קוראים לה "נימור" [נמור]. שם תעמודנה האניות אשר תבאנה מאלג'יר ללכת לגיבראלטאר. חמשים משפחות מב"י נמצאות בעיר ההיא. וביהכ"נ קטן [...]

משם שבתי לעיר טלעמזען [תלמסאן], ללכת משם למאראקא. דרך יום וחצי משם לעיר מאגניא [מרניה] אשר שם גבולות מאראקא ואלג'יריען יחד נקרבו.

לוח 1: מספר המשפחות היהודיות (בערים המזוהות) על פי בנימין השני	
שם העיר	מספר המשפחות
אלג'יר	1,000
אוראן	500
בון	150
בלידה	100
מדאה	300
מיליאנה	400
מסתנאם	300
מספרה	100
נמור	50
סטיף	100
קונסטנטין	1,000
תלמסאן	500
סך הכול	3,550

בנימין השני (1818-1864)

תייר יהודי יליד מולדביה. שמו היה יוסף ישראל אך הוא כונה "בנימין השני" על שום היותו "ממשיכו" של בנימין מטודלה, הנוסע היהודי המפורסם מימי הביניים. ב-1844 הוא יצא למסעות בחיפוש אחר עשרת השבטים. ב-1845 הגיע לאסתאנבול, ב-1847 לאלכסנדריה ומשם לקהיר, ולאחר מכן ביקר בארץ ישראל, בסוריה, בכרדיסטאן, בעיראק, באיראן, באפגניסטאן ובהודו. משם חזר לאירופה. בשנת 1851 יצא לאיטליה ולצפון אפריקה. במסעותיו אסף מידע על חיי היהודים. הוא העלה על הכתב את רשמיו ביומן מסעות שראה אור בעברית בשם **ספר מסעי ישראל** (ליק 1859).

בחוצים

כינוי לקבוצות יהודים שחיו במסגרת שבטית נומדית באלג'יריה ובאזור לה־כף שבתוניסיה. הם נודעו בהיותם אנשי חיל והצטיינו במלחמות. אורחות חייהם ותפיסת עולמם היו קרובים לשל שכניהם הערבים; עם זאת הם נבדלו משכניהם בשמירה על עיקרי המצוות ביהדות (על פי מסורת שבעל פה). במהלך המאה התשע־עשרה הצטרפו רוב הבחוצים אל הקהילות היהודיות שבערים; אחרים התאסלמו. בראשית המאה העשרים חיו שרידי הבחוצים באזור לה־כף עד לאחר מלחמת העולם הראשונה, אז נעלמו.

לאלג'יריה משפחות יהודיות שהגיעו מתוניסיה וממרוקו, אך גם רבים קיפחו את חייהם במגפת הכולרה ב־1832, ואין לשכוח את התמותה הגבוהה בקרבות שלא פסקו ושיבשו את חיי היום־יום.

במפקד האוכלוסייה ב־1851, שהיה אמין למדי, נמנו 21,048 יהודים. בשנים 1843-1848 נמנו יותר לידות מפטירות, תוספת של כ־200-300 איש בשנה. ואולם גידול פעוט זה התאזן בפטירות בעת מגפת הכולרה בשנים 1849-1851. על פי השנתונים הסטטיסטיים כ־1,400 איש נפטרו בכל שנה אצל היהודים לעומת 400 נפש בשנים שלפני כן, אולם כפי הנראה המספר אינו מדויק, ומספר המתים היה גבוה בהרבה. למרות ההגירה של יהודים מרוקאים ותוניסאים לאלג'יריה, מספר היהודים ב־1851 היה בלא ספק קרוב למספרם ב־1843. הערכות אלו תואמות את הערכותיו של בנימין השני, שביקר באלג'יריה ב־1854 ומנה כ־4,300 משפחות יהודיות, כפי שמפורט בלוח 1.

הנתונים שהציג בנימין השני על האוכלוסייה באוראן נמוכים מהנתונים המופיעים בשנתונים הסטטיסטיים של התקופה, שם נקבע כי בעיר מתגוררים 3,192 יהודים ב־1841, ו־4,474 בשנים 1844-1845. לעומת זאת, הנתונים שהציג על מיליאנה, 400 משפחות, מוגזמים ואפילו אבסורדיים. לפיכך לא כללתי אותם בלוח זה. בהוספת הנתונים החסרים על אוראן ומרכזים אחרים שלא נכללו ברשימתו, דוגמת לאגוואט וביספרה, תושבי הדרום ותושבי קונסטנטין הנוודים למחצה, המכונים בערבית "בחוצים", מספר המשפחות היה כ־6,000, כלומר 24,000-26,000 נפש.

משנת 1861 גדלה האוכלוסייה היהודית דרך קבע, כפי שאפשר לראות בלוח 2. ייתכן מאוד שהנתונים אינם משקפים את המציאות אלא מציגים אוכלוסייה יהודית קטנה ממה שבאמת הייתה. עם זאת הנתונים מ־1941 מתבססים על המפקד האנטישמי של וישי, שאיים בסנקציות על מי שלא הצהיר על יהדותו, ולכן סביר להניח כי מפקד זה מהימן יותר.

המפקד של 1872 הוא נקודת ציון חשובה מבחינה פוליטית, משום שהוא נערך שנתיים לאחר פרסום צו כרמיה, וגם משום שהוא מעניק מידע נוסף. אל 34,574 היהודים שנמנו בשנה זו יש להוסיף 5,328 זרים (יהודים תוניסאים ומרוקאים) שהיו רשומים אבל מעולם לא צוינו בפרסום כלשהו על אלג'יריה ועל יהודה. עוד יש להוסיף כ־1,000 יהודים, או יותר, מהדרום, שצו כרמיה לא חל עליהם, מבלי למנות את מי שהפכו אזרחים צרפתים

לוח 2: האוכלוסייה היהודית באלג'יריה בשנים 1841-1951 על פי מפקדי האוכלוסין

שנה	מספר היהודים	שנה	מספר היהודים
1851	21,048	1896	48,763
1856	25,064	1901	57,132
1861	28,097	1906	64,664
1866	33,952	1911	70,271
1872	34,574	1921	73,967
1876	33,087	1926	73,502*
1881	35,663	1931	98,646
1886	42,595	1941	117,646
1891	47,459		

* במקור נפל שיבוש.

הגירת יהודים ממרוקו לאלג'יריה הייתה תופעה ידועה. נשים יהודיות וילדיהן מתאפילאלת, מרוקו. קולומבשר, 1910

ביישום החלטת הסנאט משנת 1865 ואת הנתונים החסרים במפקדים הקודמים. אפשר לשער כי בשנה זו היו באלג'יריה כ-43,000 יהודים, ואולי אף מעט יותר. בהזדמנות זו ראוי להזכיר כי כאשר נפוליאון השלישי יצא למסעו השני באלג'יריה ב-1865 הוא פרסם את צו הסנאט (14 ביולי 1865) שבו הוצהר בסעיף 2: "היליד היהודי הוא צרפתי ובכל זאת הוא ממשיך להתנהל לפי מעמדו האישי על פי ההלכה. אם יבקש, יוכל לזכות בזכויות של אזרח צרפתי. במקרה זה הוא יפעל בהתאם לחוק הצרפתי". סעיף 1, בעניין המוסלמים, נוסח באותן מילים. בהחלטה נקבע שיש הבדל אחד בין נתינים ובין אזרחים צרפתים – אזרח היה רשאי לבחור ולהיבחר, אולם היה עליו לנטוש את מעמדו האישי על פי "ההלכה", ואילו נתין, שלא נטש את מעמדו האישי, לא הורשה להשתתף בבחירות.

398 ראשי משפחות יהודים, רובם ילידי תיטואן, בעלי תרבות ספרדית ושפה ספרדית ביקשו וגם קיבלו את הזכות לאזרחות צרפתית בשנים 1866–1870 (בסך הכול כ-1,200 איש על נשותיהם וטפם). בצו כרמיה מ-24 באוקטובר 1870 השלטון הצרפתי הרחיק לכת: "מוצהר בזאת כי הילידים היהודים במחוזות אלג'יריה הם אזרחים צרפתים; לפיכך, מעמדם האמתי ומעמדם האישי יתנהלו לפי החוק הצרפתי החל מיום שהחוק הנוכחי נכנס לתוקפו, והזכויות שנרכשו עד אותו היום יישארו כפי שהן ואין להפר אותן". הצו חל אך ורק על יהודים משלושה מחוזות – אלג'יר, אוראן וקונסטנטין – כלומר על הרוב הגדול של היהודים, אך לא על כולם, היות שהשטחים בדרום, למשל המזאב, לא נחשבו למחוזות. כמו כן הצו לא יושם אלא על ילדים, כלומר על יחידים שנולדו באלג'יריה. למרוקאים ולתוניסאים (שנולדו מחוץ למדינה) לא הייתה זכות לבקש אזרחות.

ההערות האלה, הקשורות למעמד המשפטי, השפיעו על הנתונים של המפקדים המאוחרים ולכן הציגו מספרים נמוכים מהמספרים במציאות. ואכן, עד 1931 בטופסי המפקדים הופיעה השאלה "האם אתה יהודי בן דת משה שהתאזרח בזכות צו כרמיה ב-1870 או בן ליהודי שהתאזרח בצו זה?". אחדים נמנעו מלענות על שאלה זו משום שראו בה ביטוי לאפליה; אחרים לא ידעו כיצד להשיב על השאלה, משום שלא הייתה ברורה להם – האם מדובר במי שהתאזרח? ואולי בבנים של מתאזרחים, או במוטבים של החלטת הסנאט של 1865 ובצאצאים שלהם, או באנשי הדרום, או בזכרים וכו'.

לוח 3: אומדן האוכלוסייה היהודית בשנים 1830 – 1954

שנה	מספר היהודים
1830	26,000
1850	26,000
1866	39,000-38,000
1872	43,000
1881	52,000
1891	63,000
1901	75,000
1911	90,000
1914	96,000
1931	110,127
1941	117,646
1948	125,000-120,000
1954	125,000

בניסיון להעריך את המספר הראלי של היהודים יש להשוות בין תוצאות המפקדים ובין הגידול הטבעי מתקופה לתקופה, בהתחשב בתנועת ההגירה ובנתונים חסרים שנוכרו לעיל. מדובר בתת-רישום של לידות ופטירות, ובקיומן של משפחות יהודיות שהגיעו מאירופה, בעיקר מצרפת, אחרי הסיפוח של אלזאס-לורן לפרוסיה בשנים 1870-1871. לוח 3 מסכם את המסקנות לעיל.

בשנת 1931 הסתייע הרב מוריס אייזנבט באנתרופונומיה (תורת השמות הפרטיים ושמות המשפחה), שיטה שהייתה נהוגה באותה התקופה לשם בדיקה ידנית קפדנית של טופסי מפקדים. בבדיקה ריכוז אייזנבט את השמות היהודיים, והתוצאות שלה הראו תוספת של כ-11,480 איש על תוצאות המפקדים. הווה אומר, במפקדים נמצא תת-רישום, וגודל האוכלוסייה היהודית שהוצג בהם היה נמוך בכ-10% מגודלה במציאות. מסקנות נוספות עלו מבדיקת: שיעור היהודים שאינם ילידי אלג'יריה היה 2%-3%; ומספר היהודים בדרום, שצו כרמיה לא חל עליהם, היה 3,650 – כ-3% מכלל האוכלוסייה. במפקד של שנת 1941 נמנו 117,646 יהודים, מתוכם 6,625 יהודים זרים, ומדובר ב-5%-6% מכלל האוכלוסייה היהודית, שיעור גדול מהשיעור שנמצא עשר שנים לפני כן. הסיבות לכך הן בואם של פליטים יהודים מאירופה והגעתם של יהודים מלוב שנמלטו מהקרבות בארצם או שגורשו ב-1940. לאחר שאיטליה נכנסה למלחמה גירשו השלטונות האיטלקיים בלוב את היהודים בעלי הנתונים התוניסאית, כלומר בני חסות צרפתים.

משנת 1941 הפכו האומדנים מורכבים יותר. מאז ואילך אימצה האוכלוסייה היהודית התנהגות דמוגרפית קרובה לזו של האירופאים, ולכאורה היה עליה לגדול בכמה אלפים בתקופה שלאחר המלחמה, בשנים 1946-1948. ואולם העלייה לארץ ישראל בשנים 1948-1951 וזרם דק של מהגרים לצרפת מנעו את הגידול הצפוי באוכלוסייה זו. ייתכן שבשנת 1954 חל גידול כלשהו, כלומר היו קצת יותר מ-125,000 יהודים באלג'יריה, שכן העלייה לישראל התרכזה בשנים 1952-1954.

הטלטלה הגדולה (1952-1954)

מלחמת אלג'יריה החלה בנובמבר 1954. מבחינה פוליטית הייתה זו נקודת ציון – מדובר בתקופת הדמדומים של העידן הקולוניאלי. עם זאת, המלחמה הייתה גם ציון דרך דמוגרפי, היות ש"האירועים באלג'יריה", כפי שנהגו לומר באותה העת, הביאו בשנת 1962 ובשנים שלאחר מכן להיעלמותן של קהילות לא מוסלמיות מן הארץ. יש מידע נרחב על תנועות ההגירה של כלל הלא מוסלמים, אך איננו יודעים הרבה על היהודים בהקשר זה. ברם בדיקה של תנועות אלו ושל הגידול באוכלוסייה הלא מוסלמית מצביעה על ריבוי טבעי (סך הלידות לעומת סך הפטירות) באוכלוסייה זו של 69,700 איש בשש השנים 1955-1960. במפקד מ-31 באוקטובר 1954 מנתה האוכלוסייה ה"אירופית" של המדינה (נוצרים ויהודים) כ-984,000 נפש. עם זאת, ראוי לציין כי מדובר באוכלוסייה עירונית, ורק מי שהיו בדירותיהם בעת המפקד נכללו בנתונים. לפיכך יש להעריך שהמספר הממשי היה גבוה מהמספר שצוין במפקד, וכך גם בתוצאות המפקדים שקדמו לו. לשנתון הסטטיסטי של שנת 1960 צורפה הערה שב-31 באוקטובר 1954 נמנו באלג'יריה 1,025,000 "אירופאים". מהערה דומה בעניין המפקד מפברואר 1960 עולה כי נמנו באותו תאריך 1,050,000, כלומר, פחות משהיה אפשר להסיק מהגידול הטבעי. ממקור אחר ידוע כי מסוף 1954 עד סוף 1959 היה ריבוי טבעי של 55,000 נפש. נראה כי בראשית שנת 1960 מספר ה"אירופאים" היה כ-1,080,000 (כ-1,100,000 בסוף 1960). הפרש זה, של כ-30,000 איש, בין הנתון של 31 באוקטובר 1954 לבין הריבוי הטבעי של 55,000 נפש מעיד שההגירה הייתה שלילית

בשנים 1954-1959 ושבתאותה העת לא ייחסו לתופעה חשיבות. למיטב הבנתי, ההגירה השלילית הייתה גם של יהודים. לוח 4 מספק נתונים על הצרפתים שחזרו מאלג'יריה, לפי תקופות.

הלוח מפרק את הרעיון הפשטני שכל הצרפתים באלג'יריה עזבו את המדינה בשנה שקיבלה את העצמאות, בשנת 1962 – הם עזבו אותה הרבה לפני התאריך הזה. להערכתי, יותר מ-100,000 איש חזרו לצרפת בשנת 1961, כאשר היו איומים ברורים על הנוכחות הצרפתית. לכל מי שחזרו לגור בצרפת יש להוסיף את הצרפתים שנדדו למדינות אחרות, למשל לישראל. יש להתחשב גם באירופים בעלי אזרחות זרה שהיגרו לצרפת או לספרד, או למקומות אחרים. התחשבות בכל אלו מאפשרת לקבוע שאותה תופעה התקיימה גם ב-1962, וגם אחרי תאריך זה. זאת ועוד, קרוב ל-170,000 צרפתים נותרו במדינה אחרי 1962, ואפשר להוסיף למספר זה לפחות 10,000 אירופים בעלי נתינות זרה – מרביתם היגרו בשנים לאחר מכן, כפי שמלמד לוח 4.

קרוב לוודאי שבשנים 1955-1960 היה גידול טבעי גם אצל היהודים (8,000 איש, ואולי יותר) שתאם את חלקם היחסי באוכלוסייה הלא מוסלמית (כ-12%). ואולם כמה היגרו בשנים 1955-1960, כמה היגרו בשנים 1961-1962, וכמה היגרו אחרי התאריכים האלה? ומה היה מספרם בסוף 1960, ערב ההגירות הגדולות? ברור שיש מתאם בין התשובות לשאלות האלה.

בשנים 1948-1995 עלו לישראל 24,871 איש, אך רובם עזבו את אלג'יריה בשנים 1948-1968. בחלוקת ההגירות לפי תקופות מתקבלים המספרים: 1948-1951 – 4,000 איש; 1952-1954 – קרוב ל-1,500; 1955-1960 – יותר מ-2,500; 1961 – יותר מ-5,000; 1962 – יותר מ-10,000; ואחרי 1962 – השאר. העולים החדשים שיצאו לישראל הגיעו בעיקר מדרום המדינה וממזרחה (מחוץ קונסטנטיין), כלומר מאזורים שנתרו עניים ומסורתיים באופן יחסי. שאר יהודי המדינה בחרו בצרפת, שבה הציונות תמיד הייתה חלשה למדי, בשל המעמד החוקתי של היהודים מאז צו כרמיה והקשיכה העזה לצרפת הרפובליקנית.

על פי מקורות שבעל פה בקהילות הצרפתיות, מספר המהגרים לצרפת בשנים 1955-1960 היה כמספר המהגרים לישראל, היינו כ-2,500 איש. כלומר, בסוף שנת 1960 נותרו קצת יותר מ-125,000 יהודים באלג'יריה. בשנת 1961 גבר זרם המהגרים בעת שהנוכחות הצרפתית נחלשה. ההגירה הגדולה ביותר מהמדינה הייתה בשנת 1962, ומרבית המהגרים היהודים בחרו להגר לצרפת. גרעין לא מבוטל של יהודים נותר במקום, כפי שקרה אצל שאר הלא מוסלמים, אך אין על כך ידע רב. לו הייתה זהות בין ההתנהגות הדמוגרפית של היהודים ובין ההתנהגות של הלא יהודים סביר להניח שמספרם של הנשארים היה יותר מ-20,000 (12% מכלל הלא מוסלמים). ואולם היהודים, הרבה יותר מהלא מוסלמים האחרים, חששו מהעצמאות של אלג'יריה. נוסף על החששות מההשלכות של סיום התקופה הקולוניאלית חששו היהודים גם מההשלכות של הסכסוך הישראלי-הערבי. לפי המקורות מהקהילות הצרפתיות מנו היהודים לאחר שנת 1962 קצת פחות מ-10,000 איש. נראה כי 3,000 איש בלבד נותרו בשנת 1967, עם פרוץ מלחמת ששת הימים, ורובם עזבו את המדינה בשנים 1967-1968, לאחר שהאווירה הפכה בלתי נסבלת מבחינה פסיכולוגית.

לסיכום, בשנים 1948-1968 היגרו מהמדינה יותר מ-140,000 יהודים, בהנחה שהיה גידול טבעי ניכר בשנים אלו, ומתוכם בחרו לעלות לישראל כ-25,000 איש, כלומר 18%. כמעט כל האחרים היגרו לצרפת. זוהי תופעה ייחודית לאלג'יריה, ובארצות אחרות של המגרב היחס בין ארצות היעד היה שונה: יותר מ-75% מיהודי מרוקו התיישבו בישראל מסוף שנות הארבעים של המאה העשרים ועד תחילת שנות השמונים. לאחר מכן פסקה

לוח 4: אומדן האוכלוסייה היהודית בשנים 1830-1981

שנה	מספר היהודים
לפני 1962	150,000
1962	651,000
1963	76,600
1964	35,500
1965	22,988
1970-1966	23,052
1980-1970	8,637
1995-1981	1,480
סך הכול	969,257

מאון של יישום החוק מ-26 בדצמבר 1961. מבוסס על *Bilan de l'exécution de la loi du 26 décembre 1961*, Agen, Service central des rapatriés, 1996

כמעט לחלוטין ההגירה, היות שנותרו רק מעטים. קרוב ל-50% מיהודי תוניסיה בחרו להגר לישראל, מ-1948 ועד סוף שנות השבעים של המאה העשרים, והקהילה שם כמעט נכחדה; יותר מ-90% מיהודי לוב עלו לישראל, משנת 1948 עד שנת 1967, תאריך שסימל את סיומן של אלף שנות נוכחות במדינה.

תופעה ייחודית אחרת היא ששתי מדינות בלבד, צרפת וישראל, קלטו את יהודי אלג'יריה. לשאר מדינות המגרב הצרפתי היו אפשרויות הגירה נוספות: קרוב ל-15% מהמהגרים היהודים ממרוקו התיישבו בצרפת, השאר (כ-10%) הגיעו לקנדה ולספרד; כ-50% מהמהגרים היהודים מתוניסיה היגרו לצרפת, כשיעור העולים לישראל, והשאר, רק מאות אחדות, פנו לקנדה, לאיטליה, והגיעו דרך אגב גם לשווייץ ולבלגיה. כ-10% מיהודי לוב בחרו באיטליה והשאר היגרו לישראל. ואילו ליהודי אלג'יריה ולוב היו רק שתי מדינות יעד להגירה: באלג'יריה ישראל וצרפת, ובלוב ישראל ואיטליה, עם זאת נתוני ההגירה הפוכים. רוב יהודי לוב הגיעו לישראל ורוב יהודי אלג'יריה הגיעו לצרפת. יש להזכיר שמסוף שנות הארבעים של המאה העשרים שקעו הקהילות היהודיות במרוקו, בתוניסיה ובלוב בניוון דמוגרפי חסר תקנה. באלג'יריה, עקב ביטול הקולוניאליזם בשלב מאוחר יותר והמשיכה המועטה לישראל, המשיכה האוכלוסייה היהודית לצמוח עד 1960, אם כי לאט מאוד.

היהודים באוכלוסייה הכללית והתנהגותם הדמוגרפית

להלן (לוח 5) השוואה במספרי האוכלוסין בין האוכלוסייה היהודית ובין שתי האוכלוסיות האתניות האחרות במדינה – האירופים והמוסלמים. ההשוואה היא במספרי לידות ופטירות. האוכלוסייה האירופאית הייתה אוכלוסייה של מהגרים, צרפתים או זרים, שנהרו

לוח 5: השינויים באוכלוסייה המוניציפלית באלג'יריה בשנים 1872-1960

אוכלוסייה מוניציפלית				
שנה	מוסלמית	לא מוסלמית	אוכלוסייה שנמנתה לחוד ⁽¹⁾	כלל האוכלוסייה
1872	279,691	2,125,052	11,482	2,416,225
1882	412,435	2,842,497	55,480	3,310,412
1891	530,924	3,577,063	46,745	4,154,732
1901	633,850	4,089,150	46,331	4,739,331
1911	752,043	4,740,526	71,250	5,563,819
1921	791,370	4,923,186	89,799	5,804,275
1931	881,584	5,588,314	83,553	6,553,451
1936	946,013	6,201,144	87,727	7,234,684
1948	922,272	7,679,078	80,435	8,681,785
1954	984,031 (1,025,000) ⁽²⁾	7,990,000		9,015,000
1960	1,040,000	9,045,000		10,095,000

המקור: שנתון סטטיסטי של אלג'יריה, 1948-1949, 1960, 1961. הערות: (1) האוכלוסייה שנמנתה לחוד היא מספר האנשים שלא נמצאו בביתם בעת המפקד, לדוגמה מי ששירת בצבא; (2) במספר 1,025,000 נכללת האוכלוסייה שנמנתה לחוד.

למדינה אחרי 1830. בשנים 1900-1910 חלק ניכר מהצמיחה באוכלוסייה היה בזכות ההגירה למדינה. לוח 5 מלמד על האוכלוסייה באלג'יריה ועל השינויים שחלו בה. יש להוסיף כמה דברי הסבר ללוח. ראשית, בשנים 1830-1872 הייתה ירידה ניכרת במספר המוסלמים, משלושה מיליון ויותר לכשני מיליון. הסיבה לכך היא ארבעים שנה של מלחמות וכיבושים, של מחסור ורעב ומגפות כולרה, וההתפרצות הקטלנית ביותר אירעה ב-1867. הצמיחה באוכלוסייה החלה כשפסקה התמותה, הרבה אחרי 1872. הסיבה להאטה בגידול של האוכלוסייה הלא מוסלמית בשנים 1936-1948 נעוצה ביציאתם של יותר מ-100,000 זרים יוצאי ארצות עוינות לצרפת (איטלקים ובעיקר ספרדים) ערב מלחמת העולם השנייה. על רקע זה השתנה שיעור האוכלוסייה היהודית. חישבתי את הנתונים מתוך השוואה של לוח 3, על גודל האוכלוסיות היהודיות, עם לוח 5 ושילוב האומדנים של שנת 1960, והם מופיעים בלוח 6.

האוכלוסייה היהודית מנתה פחות מ-1% ב-1830, ובשנת 1872 הגיעה לכ-2% מהאוכלוסייה הכללית, בעיקר בשל ירידה ניכרת באוכלוסייה המוסלמית. ואולם הנתונים על גודל האוכלוסייה המוסלמית אינם מדויקים, בעיקר הנתונים שלפני 1948, ולכן יש לשקלל במעט את האומדנים ולהעריך שהשיעור היה נמוך יותר. ערב קבלת העצמאות של אלג'יריה (1962) פחתה האוכלוסייה היהודית, שיעורה חזר לכמעט 1% מהאוכלוסייה הכללית, כפי שהיה מאה ושלושים שנה לפני כן, וכך כמעט נסגר המעגל.

את הדלדול באוכלוסייה היהודית לעומת הלא מוסלמים בשנים 1872-1911 אפשר להסביר בהגירה אירופית מתמשכת לאלג'יריה, חזקה הרבה יותר מהזרם של יהודי תוניסיה ומרוקו לשם. לאחר תקופה זו ההגירה לאלג'יריה חדלה להיות הסיבה לירידת שיעור היהודים בקרב הלא מוסלמים. ההתאוששות בשנת 1948 הנגלית בלוח נבעה מהגירה של אירופים זרים לפני המלחמה. משנת 1954 הירידה בשיעור התושבים היהודים קשורה לעלייה לארץ ישראל, שהחלה עוד לפני יציאת האירופאים בשנת 1948. הנתונים חושבו לפי האוכלוסייה המוניציפלית הלא מוסלמית, פרט לשנת 1960. לאור ההסברים האלה יש לתקן מעט את הנתונים ולשער ששיעור היהודים היה נמוך במעט מהמופיע בלוח.

משנת 1830 עד 1948, ערב ההגירות הגדולות, גדלה האוכלוסייה היהודית, מ-25,000-26,000 איש, ל-120,000-125,000 – כמעט פי חמישה, ומקורו של הגידול הוא בעיקר ריבוי טבעי. בעיקרון, אך לא באופן מוחלט, המאזן הדמוגרפי של האוכלוסייה היהודית נותר חיובי כמעט לאורך כל המאה התשע-עשרה, בגלל זרם קבוע של יהודי מרוקו ותוניסיה לאלג'יריה: המרוקאים המשיכו להגיע עד 1913 ואילו מספר התוניסאים שהגיעו לאלג'יריה הלך ופחת אחרי כינון משטר חסות צרפתי בתוניסיה ב-1881. בשנת 1902 ובשנים לאחר מכן עדיין היה מספר המהגרים לאלג'יריה גדול לפי הנתונים בשנתונים הסטטיסטיים. לדוגמה, בשנת 1902 נפטרו 1,176 יהודים ילידי אלג'יריה ו-153 מהגרים יהודים, כלומר יוצאי מרוקו ותוניסיה. מכאן אפשר להסיק ששיעורם של המהגרים ממרוקו ומתוניסיה באוכלוסייה היהודית היה כ-13%. גם בחינת הלידות מגלה שיעור דומה: כ-12% מהתינוקות היהודים בעלי הנתונים הצרפתיים נולדו למהגרים. הם היו צרפתים בזכות החוק מ-24 ביוני 1889, שהפך אותם באופן אוטומטי לצרפתים בזכות היוולדם באלג'יריה. להלכה חוק זה חל על אירופאים (איטלקים וספרדים) בלבד ולא על ילידים (תוניסאים ומרוקאים) ממוצא יהודי או מוסלמי, אולם נראה שהוא יושם בעיקר על יהודים.

בשלהי המאה התשע-עשרה יהודים היגרו מאלג'יריה עקב מעשי אלימות אנטי-יהודיים של אירופאים. אחדים היגרו לצרפת, ומרביתם היגרו לתוניסיה, שכאמור בשנת 1881 הפכה צרפתית. מקור המקורב למושל הצרפתי בתוניסיה כתב על 400 משפחות שהגיעו מאלג'יריה בסביבות שנת 1900. גם מרוקו, שהייתה למדינת חסות של צרפת אחרי 1912,

לוח 6: שיעור האוכלוסייה היהודית בשנים 1872-1960

שנה	האוכלוסייה הכללית	האוכלוסייה הלא מוסלמית
1872	1.8%	15.4%
1891	1.5%	12.0%
1901	1.6%	12.0%
1911	1.7%	12.0%
1931	1.7%	12.5%
1948	1.4%	13.5%
1954	1.3%	12.7%
1960	1.2%	12.2%

לוח 7: השינויים באוכלוסיות היהודיות במחוז קונסטנטין

יישוב	1931	1941
קונסטנטין	13,110	12,961
סטיף	3,888	?2,038
באתנה	926	1,063
גלמה	769	881
בוג'י	676	626

מקור: טייב וטפיה, דיוקן קהילה.

לוח 8: שיעור הילודה באוכלוסיות המוסלמיות 1891-1960

שנים	אחוז
1900-1891	36.5
1910-1901	36.6
1915-1906	35.5
1925-1921	38-37
1935-1931	44-43
1950-1946	42
1960-1956	47

מקור: כאתב, אירופאים, מקומיים ויהודים, עמ' 119, 126, 246.

לוח 9: שיעור הילודה והתמותה באוכלוסיות יהודיות

שנים	תמותה	ילודה
1877-1867	28-27	45
1886-1876	27-26	45
1896-1886	27-26	45
1906-1896	20-19	35
1914-1906	16-15	32-31
1939-1930	13-12	25

מקור: טייב וטפיה, דיוקן קהילה; Les Juifs d'Algérie (1830-1962): Démographie et société", *Archives Juives*, 29.2, 2ème semestre 1996, pp. 100-112

משכה אליה כמה אלפי יהודים מאלג'יריה. לבסוף, לאחר פוגרום קונסטנטין באוגוסט 1934 על ידי אספסוף מוסלמי יצאו רבים מהיהודים מאזור קונסטנטין לצרפת ובעיקר לתוניסיה, כפי שמתואר בלוח 7.

נראה כי היציבות בגודל האוכלוסייה וההצטופפות במחוז קונסטנטין, שהיה הקרוב ביותר לתוניסיה ושסבל ביותר ממעשי אלימות אנטישמיים, מבהירות היטב את מה שנשאר חקוק בזיכרון הקולקטיבי באלג'יריה ובתוניסיה.

לידות וכטירות

כדי לחקור את האוכלוסייה היהודית ראוי להציג את הרקע הדמוגרפי של אלג'יריה הקולוניאלית. אין נתונים אמניים על האוכלוסייה המוסלמית במדינה משום שאין מרשם תושבים מדויק. עם זאת, אפשר לשרטט לוח משוער של הילודה (לוח 8).

האוכלוסייה המוסלמית לא השתמשה באמצעי מניעה במשך כל התקופה הנוכרת. העלייה בשיעור הילודה משנות השלושים של המאה העשרים תואמת את הירידה במספר הגירושין, שבשנים שלפני כן היו אחראים לבלימת הילודה. על שיעור הפטירות יש מידע לקוי. נראה שהוא ירד מ-33% לפני 1870 לכ-25%-26% בתקופה שבין שתי המלחמות. לאחר מכן ירד שיעור התמותה ל-19.5% בשנת 1948 ול-13% בשנת 1954.

בקרב התושבים הלא מוסלמים קטן שיעור הילודה מ-28.2% בשנים 1901-1905 ל-22% בשנות השלושים של המאה העשרים. הילודה התמעטה והגיעה לשיעור של 14% בשנים 1941-1945, בשל גיוס הגברים בתקופת המלחמה, ומשנת 1945 עלה שיעור הילודה והגיע ל-18%-19%. בשנים האחרונות של אלג'יריה הצרפתית גדל שיעור הילודה: יותר מ-20% בשנת 1958, יותר מ-21% בשנת 1959, ו-22%-23% בשנת 1960. בהתאמה הלך ונסוג שיעור התמותה: 20% בשנים 1901-1905, 13%-14% בשנות השלושים של המאה העשרים, 12% אחרי 1945, ו-7%-8% בשנים האחרונות של המשטר הקולוניאלי.

בשנים 1945-1960 שיעור הילודה בקרב לא מוסלמים באלג'יריה הגיע כמעט לשיעור הילודה הגבוה בצפון אמריקה ובמערב אירופה, הידוע בשם "בייבי בום". אחרי 1945 קטן שיעור הילודה בהשוואה לשיעור הילודה בתקופה שבין שתי המלחמות. בשנים אלו שיעור הפוריות הכללי היה נמוך מהשיעור בצרפת - 76%, לעומת 79% בשנות החמישים של המאה העשרים באלג'יריה. שיעור הפוריות הכללי נקבע על פי מספר הילדים שנולדו בשנה מסוימת לאלף נשים בגיל הפוריות (גילאי 15-49). אחרי 1945 דמתה הילודה בקרב הלא מוסלמים לדגם הילודה היס תיכוני (באיטליה ובספרד) - הילודה שם הייתה גבוהה עד 1940, והחלה לצנוח אחרי מלחמת העולם השנייה. דגם הילודה באלג'יריה היה שונה מאוד מהדגם בצרפת, וקרוב לוודאי שהילודה בקרב היהודים במדינה תאמה את הדגם הכללי.

באופן כללי, התפתחות האוכלוסייה היהודית די דומה להתפתחות האוכלוסייה של האירופאים והמוסלמים באלג'יריה, אולם במשך הזמן ניכרת בה ירידה ברורה בשיעור התמותה בהשוואה לאוכלוסייה הלא יהודית. מבחינת הילודה היא דומה לאוכלוסיית האירופאים, בלי הקפיצה המרשימה שנרשמה אצל המוסלמים לפני ואחרי מלחמת העולם השנייה. לוח 9 מספק כמה נתונים בנושא.

מהשנים שלפני 1930-1935 אין מידע, וכל הכללה בעניין שיעורי התמותה והילודה בתקופה זו תהיה לא מדויקת וחסרת אחריות. עם זאת, נקודה אחת מדויקת מביאה אותנו לשער שמותם של 1,400 מיהודי אלג'יריה שנהרגו בשדות הקרב בתקופת המלחמה הגדולה (1914-1918) השפיע על הילודה בתקופה שבין שתי המלחמות. כך היה בוודאי

גם אצל האירופאים בעלי נתינות צרפתית, ואילו הגברים המוסלמים לא גויסו, ולפיכך המלחמה לא הביאה לירידה בשיעור הילודה בקרבם.

לבסוף, הרעיון שבבסיס "השינוי הדמוגרפי" מבהיר את הנתונים על הריבוי הטבעי. לפני "השינוי" היו שיעורים גבוהים של ילודה ותמותה. בשלב הראשון של "השינוי" חלה נסיגה בתמותה בהשפעת הקדמה הסניטרית והרפואית; בשלב השני גם הילודה קטנה בהשפעתה; ולבסוף התקבל איזון חדש של שיעור ילודה נמוך ושיעור תמותה נמוך. גם בארצות המערב היו תהליכים דמוגרפיים דומים – ירידה בתמותה משנת 1740, וירידה בילודה אחרי 1870 (בצרפת התהליך הדמוגרפי היה שונה ובה הושג איזון חדש רק סביב שנת 1930). מתכונת זו של ירידה בתמותה ולאחריה ירידה גם בילודה תואמת את הנתונים על האירופאים באלג'יריה. נראה כי גם אצל המוסלמים התרחש השינוי בשלבים דומים, כלומר ירידה בתמותה אחרי 1870-1880, אולם אצלם הילודה לא התמעטה בהתאמה. רק בסוף שנות השמונים של המאה העשרים החלה מגמה של ירידה בילודה, והיא עדיין נמשכת. נראה שאצל היהודים התמותה פחתה אחרי 1850; ואילו הילודה פחתה מסוף המאה התשע-עשרה. כלומר, אצל היהודים תהליך הירידה בשיעור הילודה חל כמאה שנה לפני התהליך באוכלוסייה המוסלמית. בשלב השני נותרה תעלומה בעניין עליית שיעור הילודה אצל הלא מוסלמים בשנים האחרונות של המשטר הקולוניאלי. ייתכן שמדובר בתגובה פוליטית לילודה השופעת של המוסלמים – שירת הברבור של אלג'יריה הצרפתית. ואולם כמעט באותו הזמן (1954-1960) הצביעה ההגירה הדיסקרטית של האירופאים אל מחוץ לאלג'יריה על מגמה הפוכה.

הדמוגרפיה של יהודי אלג'יריה בצל המודרנה

המשטר הקולוניאלי הנחיל את המודרניות המערבית באלג'יריה. ראשית הטביעה המודרניות את רישומה על ירידת התמותה, החל מאמצע המאה התשע-עשרה, הודות להתפתחות הרפואה שהגיעה מבחוץ וגם הודות לפתיחות הקהילה הקטנה והאורבנית. כמו בכל מקום, גם באלג'יריה התגבר הביקוש לרופאים ולתרופות. התפתחות הרפואה הביאה לצמצום הלידות ולירידה בתמותת ילדים ממחלות. מגמה זו התחזקה בזכות השיפור בתנאים הסוציאליים, הגאות במעמד הבינוני העירוני, שהשתדל לקיים רמת חיים חדשה בין השאר על ידי הגבלת הילודה, כניסת הבנות לבתי הספר, נסיגה מאמונות דתיות ונטישת אורח החיים הדתי.

תופעה נוספת היא משך הזמן הקצר של השלב הראשון ב"שינוי הדמוגרפי". השלב הראשון נמשך עד שנות השלושים של המאה העשרים ואפילו לאחר מכן. באלג'יריה, כמו גם במקומות אחרים, הקטנת שיעור הילודה באוכלוסייה היהודית הייתה מוקדמת בהשוואה לאוכלוסיות האחרות, משום שאצל היהודים השימוש באמצעי מניעה החל קודם לשימוש בהם בקרב שכניהם. עם זאת, באלג'יריה, שבה השימוש באמצעי מניעה היה מוקדם, שיעור הילודה אצל היהודים לא היה פחות מהשיעור אצל האירופים.

ביסודו של דבר נתוני הדמוגרפיה של יהודי אלג'יריה בתקופת המשטר הקולוניאלי משמשים פרמטר לתחילת העידן המודרני, נוסף על גורמים אחרים. נתונים אלו עולים בקנה אחד עם מערכת חינוך מתקדמת, עם שינוי בביגוד ובעיקר עם החלפת השפה הערבית בשפה הצרפתית, שיפור המצב הסוציאלי והחדירה לשכונות חדשות של ערים קולוניאליות. כל השינויים החברתיים המהפכניים התרחשו בד בבד והתקדמו בקצב דומה. מדוע בעת ההגירה הגדולה של היהודים מאלג'יריה בחרו רובם בצרפת ולא בישראל, בשונה מיהודי מרוקו ויהודי לוב? לאמתו של דבר אין כל תעלומה בבחירה זו – אזרחות

כליטים יהודים מצפון אפריקה מחכים להעברתם לישראל במחנה המעבר של הג'וינט ברחוב באב אלואד, אלג'יר, 1949.

צרפתית הייתה זכותם של היהודים, והיא נשללה מהם בעת ההתפרעויות האנטי-יהודיות של האירופאים בשנים 1897-1898; ממשלת וישי ביטלה זכות זו ב-1940-1941; ובסופו של דבר האזרחות זכתה להגנה נמרצת לאחר המלחמה. חשוב להוסיף שהשליטה הקולוניאלית וצו כרמיה טשטשו את הזהות הדתית, התרבותית והפוליטית של היהודים, בשונה מהמצב במרוקו ובלוב, שנהפכו לקולוניות מאוחר יותר – לוב ב-1911 ומרוקו ב-1912, ובהן המעמד האישי והמדיניות הייצוגית של הקהילות נותרו כשהיו. תוניסיה מצאה את עצמה באמצע הדרך, קרובה למרוקו וללוב מבחינה פוליטית, אך רק מעט מהיהודים זכו לאזרחות צרפתית ואיטלקית. כזכור, ההגירה של יהודי תוניסיה נחלקה שווה בשווה בין צרפת לבין ישראל. השאלה השנייה, שולית יותר: כיצד קנדה האקזוטית הייתה לאחת מארצות הקליטה? ההסבר לכך פשוט ביותר, אם כי מוזר – הבחירה במדינה זו היא תוצאה של מאמצים של ארגון יהודי בין-לאומי לקדם את ההגירה אליה, אך הסיבה לכך אינה ידועה.

סיכום

הדמוגרפיה של יהודי אלג'יריה בזמן המשטר הקולוניאלי משתלבת בבירור בתהליך ההתמערבות של אוכלוסייה זו. כמקובל, התמותה מתמעטת לפני שהילודה פוחתת. במשך מאה ושלושים שנה של משטר קולוניאלי צמחה האוכלוסייה היהודית כמעט פי חמישה, כלומר שיעור הצמיחה השנתי הגיע ל-1.4%. ואולם התקופה הקולוניאלית נחלקת לשתי תקופות מבחינה דמוגרפית. הראשונה משנת 1830 ועד 1901. בחנתי את הדמוגרפיה משנת 1830 משום שלפני כן לא היה פיקוח על הילודה ולא נתונים על שיעורי הילודה

היהודים האחרונים באלג'יריה

אחרי "יציאת אלג'יריה" ב־1962, שבה עזבו גם היהודים הצרפתים, נותרו בדצמבר 1963 כ־1,500 יהודים באלג'יריה.

בהיותי נציגת הג'וינט ואחראית על חלוקת מצרכים לפסח יכולתי לעקוב אחר גודלה של הקהילה היהודית. בשנת 1987-1988 נהנו מחלוקת המצרכים 127 משפחות, מהן שבעים באלג'יר. ב־14 באפריל 1987 נערך סדר פסח קהילתי והשתתפו בו שלושים וחמישה יהודים, בהם כתריסר צעירים. סדר פסח נערך גם ב־12 באפריל 1988 באותה כמות משתתפים, והתפילות היו בעברית ובצרפתית.

בשנת 1990 גרו כשלושים יהודים באלג'יר, כעשרים באוראן ושני יהודים בקונסטנטין. ב־1994 נמנו עשרים ושבעה יהודים באלג'יר. אחד מהם, מר לוזון, נרצח. ב־22 בינואר 1995 נרצח יוסף בלאיש. בשנה זו היו באלג'יר כשנים־עשר יהודים.

לין מלר־סעיד

גבי מלר־סעיד עזבה את אלג'יריה ב־1994. היא סופרת ידועה ומוערכת המתארת בין היתר את חיי היהודים באלג'יריה.

והתמותה. ובכן, ב־1830-1901 הייתה צמיחה נמרצת, באופן יחסי, 1.7% בשנה – לא רק משום שהילודה נותרה איתנה, אלא גם מפני שמאזן ההגירה למדינות השכנות היה חיובי, כמו אצל האירופאים. התקופה השנייה היא משנת 1901 עד 1960, ובה חל מפנה המאופיין במיתון הצמיחה, 0.84% בשנה, שנבע מהירידה בילודה. עם זאת באותה תקופה מאזן ההגירה היה שלילי, כמו אצל האירופים, ואצל היהודים הוא ברור במיוחד אחרי 1945, עם עלייתם לישראל בשנים 1948-1949.

אף שאכן הייתה צמיחה דמוגרפית ניכרת בשנים 1830-1901, היא קטנה משיעור הצמיחה הדמוגרפית בארצות העולם השלישי בשנים 1950-1975 – שם הוא היה 2.5% בשנה, ואפילו 3%. במאה העשרים, בשל התפתחות הרפואה, נרשמה צניחה מהירה בשיעור התמותה, בעת שהפוריות גברה באוכלוסייה בריאה יותר. אצל המוסלמים באלג'יריה אחרי 1945 שיעור הילודה היה 200% – הרבה יותר משיעור הילודה אצל האירופאים.

מבחינה דמוגרפית ברור לגמרי שהנתונים הדמוגרפיים על היהודים קרובים לנתונים על האירופאים באלג'יריה ופחות לנתונים על המוסלמים בה. מבחינה פוליטית דבקו היהודים בעיקר בצרפת הרפובליקנית האידאלית, הרחוקה מהמציאות הקולוניאלית. עובדה זו מסבירה מניין נובעת המשיכה לפריס ולאיינטלקטואלים של השמאל – תופעה רגישה במיוחד אחרי 1945, בעת שחלק קטן של אנשי עילית היגרו לפריס זמן ניכר לפני מלחמת אלג'יריה בשל תחושת המועקה בקונפורמיזם הקולוניאלי הבינוני. הייתה זו הגירה מוגבלת אולם חלוצית ומשמעותה הסמלית רבה.

באלג'יריה יש היום מעט מאוד יהודים, כ־500, לעומת 2,000 יהודים בתוניסיה, כמה אלפים במרוקו וכמה יחידים בלב – שרידים אומללים להיסטוריה בת אלף שנים.